

Τα ατομικά δικαιώματα και ο νέος εγγυητισμός στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση

ΕΛΙΣΩ Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ

Ειδική Επιστήμονας του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών Α.Π.Θ., Δ.Ν., ΣΕΠ ΕΑΠ

1. Εισαγωγικές σκέψεις

Μια ευρύτερη διαπίστωση που ισχύει για το σύνολο του έργου αλλά και τη στάση ζωής του Αριστόβουλου Μάνεση είναι ότι αρθρώνει ισχυρό αντιεξουσιαστικό λόγο¹, διατυπώνει δηλαδή επιχειρηματολογία που λειτουργεί ως αντίλογος στην εξουσία. Όπως έχει επισημανθεί χαρακτηριστικά, διακατέχεται από «φιλελεύθερη ανησυχία» και αντιλαμβάνεται το Σύνταγμα ως σύστημα εγγυήσεων και το Συνταγματικό Δίκαιο ως «τεχνική» της πολιτικής ελευθερίας και ως επιστήμη που υπηρετεί τους κυβερνώμενους². Αυτή η θεώρηση έχει διαχρονική αξία. Και αυτό γιατί ο κριτικός αντιεξουσιαστικός λόγος αποτελεί χρήσιμο εφόδιο απέναντι σε κάθε προσπάθεια αυθαίρετης εξουσιαστικής επιβολής. Κυρίως όμως γιατί είναι σημαντικό να διαφυλάσσεται η πολιτική ελευθερία, δηλαδή ο αυτοκαθορισμός του πολίτη εντός της Πολιτείας³, με τη θέσπιση περιορισμών στην κρατική εξουσία, την οργάνωση των αρμοδιοτήτων της και την καθιέρωση συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων⁴. Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να αναδείξει την επικαιρότητα της σκέψης του Αριστόβουλου Μάνεση στον σημερινό διάλογο περί «εγγυητισμού»⁵, συνολικά στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων και περαιτέρω με άξονα δύο επιμέρους ατομικά δικαιώματα: την ελευθερία της εκπαίδευσης και τη θρησκευτική ελευθερία.

¹ Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, Ο αντιεξουσιαστικός λόγος στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση, σε: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση Ι, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 187 επ.

² Γ. ΔΡΟΣΟΣ, Το Συνταγματικό Δίκαιο ως «τεχνική» της δημοκρατικής άσκησης της εξουσίας στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση, σε: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση Ι, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 282-283.

³ Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας, Αφετηρίες και στιγμές εξέλιξης στη σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση, σε: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση Ι, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 53.

⁴ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα, σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 116-117.

⁵ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Πρόλογος στον τόμο: Θ. Παπαχρίστου (επιμ.), Νεοφιλελευθερισμός-Δίκαιο. Μια κριτική προσέγγιση, σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 182.

2. Η θεώρηση του Αριστόβουλου Μάνεση για τα ατομικά δικαιώματα και τη σχετικότητα της προστασίας τους

Αναφορικά με τα συνταγματικά δικαιώματα, για τον Μάνεση, η ρητή καθιέρωση τόσο της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ. 1) όσο και του δικαιώματος προστασίας της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1) στο Σύνταγμα του 1975, αποτελεί μια ηχηρή απάντηση στα δεινά των παγκόσμιων πολέμων που προηγήθηκαν ιστορικά. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι συνταγματικές διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Συντ. αποσκοπούν, η μεν πρώτη στην προστασία της ιδιότητας του ανήκειν στο ανθρώπινο είδος, η δε δεύτερη στην κατοχύρωση του αυτοκαθορισμού και των στοιχείων που εξατομικεύουν το πρόσωπο. Σε ένα δεύτερο όμως επίπεδο -και αυτή η παραδοχή γίνεται από τον Μάνεση- οι εν λόγω διατάξεις, εξαιτίας της γενικής διατύπωσης και της καθολικής σημασίας τους, λειτουργούν εντέλει *εγγυητικά για το σύνολο των θεμελιωδών δικαιωμάτων*⁶. Έτσι, η αρχή της αξίας του ανθρώπου αξιοποιείται ως ερμηνευτική παράμετρος στο νομικό συλλογισμό⁷ και το δικαίωμα της προσωπικότητας, επικουρικά, για την προστασία κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας που δεν κατοχυρώνεται σε ειδικότερο συνταγματικό δικαίωμα⁸.

Στο πεδίο των ατομικών δικαιωμάτων, ο Μάνεσης προτάσσει τον *αμυντικό* χαρακτήρα τους. Αναδεικνύει δηλαδή τη σημασία του να αναγνωρίζεται ένας χώρος ελεύθερης ύπαρξης και δράσης των ατόμων απέναντι στην κρατική εξουσία. Η θεώρησή του για τα ατομικά δικαιώματα δεν περιορίζεται όμως μόνο στη διάγνωση αξιώσεων αποχής των ατόμων έναντι του κράτους. Ο Μάνεσης αναγνωρίζει συγχρόνως την υποχρέωση του κράτους να προστατεύει *θετικά* τα συνταγματικά δικαιώματα και να μεριμνά για την μη παραβίασή τους από τους ιδιώτες⁹. Η

⁶ Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος 1975, σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη II, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 532-533.

⁷ Κατά την ερμηνεία νομοθετικών διατάξεων ή τη στάθμιση αντίρροπων συνταγματικών αγαθών, βλ. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, Η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στη γαλλική έννομη τάξη: η μεταλλαγή μιας περιοριστικής ρήτρας σε ερμηνευτική παράμετρο, ΤοΣ 1/2003, σ. 79 επ.

⁸ Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ/Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Νομική Βιβλιοθήκη, 4^η έκδοση, 2017, σ. 211-212.

⁹ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, Οι κύριες συνιστώσες, ό.π., σ. 534-535 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Συνταγματικά δικαιώματα, ατομικές ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα, 1978, σ. 23-24. Συναφώς, κατά την αντίληψη του Μάνεση, διαμορφώνεται μια νέα, τρίτη, διάσταση του υποκειμένου των συνταγματικών δικαιωμάτων, όχι μόνο ως «ιδιώτη» και ως «πολίτη», αλλά και ως «μέλους του κοινωνικού συνόλου». Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, Συνταγματικά δικαιώματα, ό.π., σ. 46 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Πρόλογος στο έργο του Α. Μανιτάκη, Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 Συντ. σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη II, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 683 επ.

συγκεκριμένη θεώρηση επιβεβαιώνεται μέχρι σήμερα από την ερμηνευτική προσέγγιση της παρ. 1 του άρθρου 25 Συντ. ως γενικής εγγύησης προστασίας των συνταγματικών δικαιωμάτων¹⁰. Έχει άλλωστε υποστηριχθεί ότι στη διάταξη αυτή, όπου ορίζεται ότι όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την *ανεμπόδιση και αποτελεσματική* άσκηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, κατοχυρώνεται η «αρχή της αποτελεσματικότητας των θεμελιωδών δικαιωμάτων». Αρχή που επιτάσσει, όχι μόνο την αρνητική αλλά και τη θετική προστασία τους με τη λήψη προστατευτικών και ρυθμιστικών μέτρων¹¹. Επίσης, προεκτείνοντας τη συλλογιστική του Μάνεση, οδηγείται κανείς στη σύγχρονη συζήτηση για την προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων¹², που εστιάζει στη νομοθετική προστασία των φορέων τους από προσβολές προερχόμενες από συμπεριφορές ιδιωτών. Η εν λόγω θεώρηση αποτελεί σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση της κανονιστικής ενίσχυσης και της ουσιαστικής απόλαυσης των ατομικών δικαιωμάτων.

Παράλληλα, ο Μάνεσης διαπιστώνει πως στο κανονιστικό περιεχόμενο ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων έχουν εισαχθεί *στοιχεία θεσμικά*, που οδηγούν στην *υπέρβαση της ατομιστικής πρόσληψής τους*¹³, χωρίς να αποδέχεται όμως τη λειτουργική θεώρησή τους, που οδηγεί σε μείωση της προστασίας τους¹⁴. Το παράδειγμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ερμηνευόμενης ως θεσμικής εγγύησης¹⁵, δικαιώνει τη συγκεκριμένη αντίληψη. Εξίσου διαχρονική είναι η σκέψη του σχετικά με τον *πολιτικό χαρακτήρα* που έχουν ορισμένα ατομικά δικαιώματα, όπως τα συλλογικά δικαιώματα της συνάθροισης και της συνένωσης, η ελευθερία του τύπου κ.λπ. Πρόκειται για δικαιώματα που ενσωματώνουν μια διάσταση πολιτικής

¹⁰ Βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σ. 415-423.

¹¹ Βλ. Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Άρθρο 25, σε: Σύνταγμα, κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, 2017, σ. 694-695, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, Η κανονιστική δύναμη του Συντάγματος, ΔτΑ 31/2006, σ. 819 επ., ιδίως σ. 823 και Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 2002, σ. 135-136.

¹² Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικά δικαιώματα, ό.π., σ. 47 επ., Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Συνταγματική προστασία των δικαιωμάτων στην κοινωνία της διακινδύνευσης, εκδ. Σάκκουλα, 2006 και Τ. ΖΟΛΩΤΑ, Η προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, εκδ. Σάκκουλα, 2018.

¹³ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Οι κύριες συνιστώσες, ό.π., σ. 535.

¹⁴ Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Ο αντιεξουσιαστικός λόγος του Μάνεση, ό.π., σ. 193 και Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εκδ. Σάκκουλα, 1993.

¹⁵ Βλ. Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Ακαδημαϊκή ελευθερία, εκδ. Σάκκουλα, 1997. Πρβλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι, εκδ. Σάκκουλα, 1980, σ. 674 επ.

συμμετοχής, στο βαθμό που επιτρέπουν τη συμμετοχή των φορέων τους στη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού βίου¹⁶. Μέσω της ουσιαστικότερης απόλαυσης αυτών των δικαιωμάτων, διευρύνονται οι διαδικασίες συμμετοχής του πολίτη στο σχηματισμό και την εκδήλωση της κρατικής θέλησης, γεγονός που επιδρά στην ποιότητα της δημοκρατίας.

Ιδιαίτερα επίκαιρες είναι οι επισημάνσεις του Μάνεση και ως προς το ζήτημα της *σχετικότητας της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων*¹⁷. Η σχετικότητα της προστασίας τους οφείλεται -κατά τον Μάνεση- ιδίως στο γεγονός ότι «η κρατική θέληση τις θεσπίζει και τις ρυθμίζει σε συνάρτηση με τη διασφάλιση και τη μη υπονόμηση της δικής της επιβολής»¹⁸. Για παράδειγμα, πολλά από τα ατομικά δικαιώματα τελούν υπό την επιφύλαξη υπέρ του νόμου και έτσι η έκταση της συνταγματικής τους κατοχύρωσης εξαρτάται, σε τελική ανάλυση, από τη νομοθετική τους εξειδίκευση και κατ' επέκταση τη δικαστική πρακτική. Ο εκτελεστικός του Συντάγματος νόμος που εκδίδεται στο πεδίο των συνταγματικών ελευθεριών είναι ρυθμιστικός και θα πρέπει πάντως να αποσκοπεί, όπως υποστηρίζει ο Μάνεσης, πρωτίστως στην εξασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος και δευτερευόντως στη θέσπιση περιορισμών¹⁹. Επίσης, οι ρήτρες της «δημόσιας τάξης», των «χρηστών ηθών» και της «κοινωνικής προόδου» ή οι συνταγματικές επιταγές της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης των δικαιωμάτων και του χρέους κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης δεν θα μπορούσαν, κατά την άποψή του, να καταστήσουν τις ελευθερίες εξυπηρετικές ενός «κοινού συμφέροντος». Όπως

¹⁶ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 34, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη*, σε: *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι*, εκδ. Σάκκουλα, 1980, σ. 634 και 649, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 86, Α. ΤΑΚΗ, *Πρόσβαση στην ηλεκτρονική επικοινωνία: Η νομικοπολιτική διάσταση της σύγκλισης των τεχνολογιών*, σε: *Το δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας, δίκαιο και κοινωνία στον 21^ο αιώνα*, εκδ. Σάκκουλα, 2006, σ. 71-73 και 78-80 και Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, *Η ελευθερία του τύπου. Σύγχρονες κανονιστικές διαστάσεις ενός κλασικού δικαιώματος*, διδακτορική διατριβή, 2010.

¹⁷ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ *Πρόλογος* σε: Γ. Δοκουμεντζίδη, *Προβλήματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, εκδ. Καστανιώτη, 1997.

¹⁸ Αλλά και «με τη γενικότερη μέριμνα του συνδυασμού της άσκησης των δικαιωμάτων του καθενός με την άσκησή τους από άλλους» βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 58. Ο Μάνεσης διευκρινίζει πάντως ότι η προστασία των δικαιωμάτων δεν εξαρτάται μόνο από την καλή ή κακή θέληση των φορέων της κρατικής εξουσίας, αλλά και τον εκάστοτε συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, δηλαδή τις δυνατότητες των εξουσιαζομένων και τις συνθήκες που επιδρούν στη συμπεριφορά των κρατούντων. Πρβλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Προβλήματα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη ΙΙ*, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 552.

¹⁹ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 75-76, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Προβλήματα προστασίας*, ό.π., σ. 555 και Ι. ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ, *Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών*, εκδ. Σάκκουλα, 2001.

δεχόμαστε και σήμερα, μια τέτοια αντίληψη θα αντέστρεφε την όλη λογική του συστήματος προστασίας των συνταγματικών ελευθεριών²⁰. Τελικά, μέσα από το σύνολο της θεώρησής του για τα θεμελιώδη δικαιώματα, ο Μάνεσης τονίζει επαρκώς την *παραπληρωματικότητα*²¹ και τη *δυναμική* τους, εφόσον πιστεύει στην αλληλεξάρτηση της προστασίας τους και στον διαρκή αναπροσδιορισμό τους²².

3. Η σκέψη του Αριστόβουλου Μάνεση σχετικά με την ελευθερία της εκπαίδευσης και τη θρησκευτική ελευθερία

Θα ήταν ενδιαφέρον να επιβεβαιωθεί η διαχρονικότητα της σκέψης του Μάνεση μέσα από το παράδειγμα δύο ατομικών ελευθεριών: της ελευθερίας της εκπαίδευσης και της θρησκευτικής ελευθερίας. Στο έργο του Μάνεση μπορούν να εντοπισθούν τουλάχιστον *τέσσερις κεντρικές ιδέες*, πολύ χρήσιμες για την ερμηνεία των ζητημάτων που σχετίζονται με τις εν λόγω ελευθερίες.

1) Γράφοντας για την ελευθερία της διδασκαλίας στα Πανεπιστήμια και για την ακαδημαϊκή ελευθερία, ο Μάνεσης τονίζει πως συστατικό στοιχείο της ελευθερίας της διδασκαλίας είναι ο ελεύθερος διάλογος, δηλαδή η διαλεκτική λειτουργία του λόγου και ως αντιλόγου. Η ελευθερία της διδασκαλίας προϋποθέτει λοιπόν και συνεπάγεται την «πολυφωνία» και τον *πλουραλισμό* ιδεών, προβληματισμών και ερμηνειών. Σύμφωνα με τη θέση του, το Σύνταγμα δεν επιτρέπει ούτε να απαγορεύονται, ούτε να υπαγορεύονται στους διδάσκοντες και στους διδασκόμενους στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα η προβολή και η αποδοχή ορισμένων θεωριών ή αντιλήψεων. Διαφορετικά, θα υπήρχε το ενδεχόμενο να καταστεί η διδασκαλία μέσο ιδεολογικής χειραγώγησης των διδασκόμενων και των διδασκόντων από την εξουσία²³. Βέβαια, όπως διευκρινίζει ο Μάνεσης, η

²⁰ Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 85. Βλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι κύριες συνιστώσες*, ό.π., σ. 540-541 και 542-545 και Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Άρθρο 25, σε: *Σύνταγμα*, κατ' άρθρο ερμηνεία, ό.π., σ. 705-712.

²¹ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 25 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι κύριες συνιστώσες*, ό.π., σ. 537.

²² Ταυτόχρονα, ο Αριστόβουλος Μάνεσης αναδεικνύει τη σημασία του κράτους δικαίου, προτείνοντας μια ανανεωμένη πρόσληψή του, μέσα από τη συμφιλίωση της αρχής του κοινωνικού κράτους με τις δικαιοκρατικές εγγυήσεις.

²³ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Η ελευθερία της διδασκαλίας στα Πανεπιστήμια*, σε: *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη II*, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 660, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η συνταγματική προστασία της*

εκπαίδευση σχετίζεται με το κράτος, και άρα η ελευθερία της διδασκαλίας σχετικοποιείται αναπόφευκτα στον χώρο του Πανεπιστημίου²⁴, πόσο μάλλον στις κατώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης. Ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 προβλέπει -και ισχύει μέχρι σήμερα- ότι «η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες», αλλά «η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του κράτους» (παρ. 1 του άρθρου 16 Συντ.), καθώς και ότι «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους» (παρ. 2 του άρθρου 16 Συντ.). Έτσι, οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης οφείλουν να διδάσκουν το επίσημο πρόγραμμα, όπως καθορίζεται από τον νομοθέτη και ως εκ τούτου τα περιθώρια της ανεξάρτητης γνώμης και πρωτοβουλίας που διαθέτουν είναι πολύ στενά. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Μάνεσης, είναι και αυτοί, ως ένα σημείο, επιστήμονες και επομένως δεν πρέπει να μετατρέπονται σε άβουλα όντα της εξουσίας, ώστε απλώς να μεταβιβάζουν τυποποιημένες γνώσεις, αναπαράγοντας την κρατούσα ιδεολογία²⁵. Αυτό που μπορούμε να συγκρατήσουμε από τη θεώρηση του Μάνεση είναι ότι η *πολυφωνία* αποτελεί κεντρικό όρο των δικαιωμάτων και θεσμικών εγγυήσεων που συναρθρώνονται στο άρθρο 16 Συντ. και άρα χαρακτηρίζει, τηρουμένων των αναλογιών, την εκπαίδευση όλων των βαθμίδων.

2) Για τον Μάνεση, φορείς του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας της διδασκαλίας είναι και οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι, στο μέτρο που οι δεύτεροι έχουν αξίωση επιλογών στη μάθηση. Έτσι, οι διδασκόμενοι δεν αποτελούν αντικείμενα μετάδοσης γνώσεων, αλλά θεωρούνται αναγκαίοι παράγοντες της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας που διεξάγεται στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα²⁶. Συνεπώς, στη σκέψη του Μάνεση, η σχέση διδασκόντων και

ακαδημαϊκής ελευθερίας, ό.π., σ. 705 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Νομική παιδεία και πολιτική, σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι, εκδ. Σάκκουλα, 1980, σ. 743.

²⁴ Βλ. πάντως Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η ελευθερία της διδασκαλίας, ό.π., σ. 653 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ό.π., σ. 678-680, όπου επισημαίνεται ότι ο ακαδημαϊκός δάσκαλος δεν δεσμεύεται *ως προς το περιεχόμενο* της έρευνας και της διδασκαλίας του από τις τυχόν αντίθετες γνώμες των εκάστοτε κυβερνήσεων, αλλά *ως προς τον τρόπο* με τον οποίο ασκεί την έρευνα και τη διδασκαλία του.

²⁵ Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, Η ελευθερία της διδασκαλίας, ό.π., σ. 654.

²⁶ Όπως επισημαίνεται από τον Μάνεση, οι ανήλικοι δεν είναι μόνο αντικείμενα προστασίας. Είναι κατά πρώτο λόγο πρόσωπα, δηλαδή υποκείμενα δικαίου, άρα φορείς των θεμελιωδών δικαιωμάτων που καθιερώνει το Σύνταγμα. Ως προς δε τη δυνατότητα της αυτοπρόσωπης άσκησης των δικαιωμάτων τους, αυτή είναι συνάρτηση της ηλικιακής ωρίμανσης του ανήλικου και το ζήτημα εξετάζεται *ad hoc* ανάλογα με τη φύση του εκάστοτε συνταγματικού δικαιώματος και με τρόπο εξατομικευμένο όσον αφορά στον ανήλικο. Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικά δικαιώματα, ό.π., σ. 44 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας της ανήλικης νεότητας στο ισχύον δίκαιο, σε: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, ΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 644 και 646-647.

διδασκομένων είναι μια σχέση συνεργασίας και όχι εξουσίας²⁷. Στην έννοια της διδασκαλίας εντάσσεται η προσπάθεια του δασκάλου να διαφωτίσει και όχι να επιβληθεί στους ακροατές του, σεβόμενος την πνευματική τους ελευθερία²⁸.

3) Είναι εξίσου ενδιαφέρουσες οι παρατηρήσεις του Μάνεση σχετικά με τη διάταξη της παραγράφου 2 του άρθρου 16 του Συντάγματος του 1975. Αναφερόμενος ειδικότερα στη ρήτρα περί «ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης» που έχει τεθεί ως ένας από τους σκοπούς της παιδείας, ο Μάνεσης παρατηρεί καταρχάς ότι ορθώς αντικατέστησε την προγενέστερη, προσανατολισμένη στο εμφυλιοπολεμικό κλίμα, διατύπωση στο Σύνταγμα του 1952²⁹. Επίσης, αποσαφηνίζει ότι η εν λόγω ρήτρα προστέθηκε στο κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος καθαρά για πολιτικοψυχολογικούς λόγους, από σεβασμό προς την παράδοση³⁰. Διατυπώνει μάλιστα την άποψη ότι η γενικότερη πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη του 1975 ήταν να ρυθμίσει σε μια πιο φιλελεύθερη κατεύθυνση τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, όπως αποδεικνύεται από συγκεκριμένες αλλαγές στις διατάξεις του Συντάγματος του 1975, που επιβεβαιώνουν μια τάση ενίσχυσης της θρησκευτικής ελευθερίας³¹. Με βάση τα παραπάνω, ο Μάνεσης αναγνωρίζει τελικά ότι η διάταξη της παραγράφου 2 του άρθρου 16 Συντ. έχει έναν *κατευθυντήριο χαρακτήρα* προς τον νομοθέτη να καθορίσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με σεβασμό προς τους τιθέμενους συνταγματικούς σκοπούς³². Και το κυριότερο, ότι η ρήτρα περί ανάπτυξης της θρησκευτικής

²⁷ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η ελευθερία της διδασκαλίας, ό.π., σ. 661-662 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η συνταγματική προστασία, ό.π., σ. 700.

²⁸ Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η συνταγματική προστασία, ό.π., σ. 706.

²⁹ Η διατύπωση στο Σύνταγμα του 1952 ήταν η εξής: «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».

³⁰ Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η ελευθερία της διδασκαλίας, ό.π., σ. 659-660.

³¹ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ/Κ. ΒΑΒΟΥΣΚΟΥ, Αι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας κατά το νέον Σύνταγμα, ΝοΒ, Έτος 23^ο, σ. 1031-1032. Για τις αλλαγές στο Σύνταγμα του 1975 σε σχέση με το Σύνταγμα του 1952 βλ. ιδίως Γ. ΠΙΝΑΚΙΔΗ, Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο όνομα της «επικρατούσας» θρησκείας, ΤοΣ 6/1999, σ. 1104, υποσημ. 19, όπου επισημαίνονται οι διατάξεις που άλλαξαν: το άρθρο 31 Συντ. που δεν συμπεριλαμβάνει μεταξύ των προσόντων εκλογιμότητας του Ανώτατου Αρχонта την ιδιότητά του ως πιστού της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας, το άρθρο 33 Συντ. που δεν περιλαμβάνει στο κείμενο του όρκου του ανώτατου Αρχонта την υπόσχεσή του να προσηλυτισμό γενικά, και όχι μόνο όταν τελείται σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας, το άρθρο 14 παρ. 3 Συντ. που επιτρέπει, κατ' εξαίρεση, την κατάσχεση εντύπων που προσβάλλουν όχι μόνο τη χριστιανική αλλά και οποιαδήποτε άλλη γνωστή θρησκεία και φυσικά το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.

³² Καθιερώνοντας ωστόσο έμμεσα, όπως επισημαίνει ο Μάνεσης, ένα συνταγματικό πλαίσιο για την ιδεολογική μονοπώληση της εκπαίδευσης από την κρατική εξουσία. Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η συνταγματική προστασία, ό.π., σ. 692 επ.

συνείδησης³³ δεν εναρμονίζεται, αν και θα έπρεπε, με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 1 Συντ.³⁴

4) Ερμηνεύοντας το άρθρο 13 παρ. 1 Συντ., ο Μάνεσης εντοπίζει τη διαφορά ανάμεσα στην ανεξιθρησκεία και τη θρησκευτική ελευθερία, εφόσον η ανεξιθρησκεία συνδέεται με την ιδέα της θρησκευτικής ανοχής, ενώ η θρησκευτική ελευθερία έχει πιο ευρύ περιεχόμενο, καθώς εστιάζει στην ανεμπόδιστη διαμόρφωση, εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης αλλά και στην αποσιώπηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων³⁵.

Οι παραπάνω κεντρικές ιδέες από το έργο του Μάνεση, σχηματικά: η πολυφωνία στην εκπαίδευση, οι διδασκόμενοι ως αυτοτελείς φορείς της εκπαιδευτικής ελευθερίας και το αίτημα σεβασμού της θρησκευτικής συνείδησης στην εκπαιδευτική διαδικασία, είναι επίκαιρες όσο ποτέ. Υποστηρίζεται και σήμερα στη θεωρία ότι το άρθρο 16 παρ. 2 Συντ. πρέπει να ερμηνεύεται με άξονα το άρθρο 13 παρ.1 Συντ. και ότι πρέπει να εξασφαλίζεται η πολλαπλότητα των ιδεών στον χώρο του σχολείου³⁶. Ακόμη, έχει κριθεί από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τη θεωρία ότι οι μαθητές, με στοιχειώδη ηλικιακή ωριμότητα, είναι αυτοτελείς φορείς θρησκευτικής ελευθερίας στην εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς και ότι το δικαίωμα των γονέων τους, όταν ασκείται σε συνεργασία με τα τέκνα, είναι παρεπόμενο και υποβοηθητικό του δικαιώματος των παιδιών³⁷. Δυστυχώς, η ελληνική νομολογία δεν είναι πάντοτε

³³ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η συνταγματική προστασία, ό.π., σ. 694-697, όπου υποστηρίζεται πάντως ότι η ρήτρα περί ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης φαίνεται να εισάγει έμμεσα την ιδεολογία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, μέσω της σύζευξης της εθνικής με τη θρησκευτική συνείδηση. Πάντως και μόνο το ότι δεν μπήκε στο Σύνταγμα ο διαβλητός όρος «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» αποτελεί δημοκρατική κατάκτηση για τον Μάνεση και δείχνει ότι όλο το πνεύμα του Συντάγματος είναι διαφορετικό και δεν ανέχεται ιδεολογικούς περιορισμούς της ακαδημαϊκής ελευθερίας.

³⁴ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η ελευθερία της διδασκαλίας, ό.π., σ. 660 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η συνταγματική προστασία, ό.π., σ. 693-694.

³⁵ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικά δικαιώματα, ό.π., σ. 249-256, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, Ατομικά και κοινωνικά, ό.π., σ. 312 επ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, ΤοΣ 6/1999, σ. 1005-1006.

³⁶ Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Θρησκεία και Εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία, εκδ. Σάκκουλα, 1993/1998, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, Θρησκευτική εκπαίδευση, ό.π., σ. 1004-1007 και Γ. ΠΙΝΑΚΙΔΗ, Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις, ό.π., σ. 1102-1107.

³⁷ Βλ. Γ. ΠΙΝΑΚΙΔΗ, Μονομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις, ό.π., σ. 1108-1110. Πρβλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Η πραγμάτωση της συνταγματικής προστασίας, ό.π., σ. 629-630 και ιδίως σ. 648 όπου επισημαίνεται ότι τα δικαιώματα των γονέων κατά την άσκηση της γονικής μέριμνας πρέπει να ασκούνται για την εξυπηρέτηση όχι των ατομικών συμφερόντων τους, αλλά του συμφέροντος των

πρόθυμη να ακολουθήσει αυτές τις ερμηνευτικές συντεταγμένες³⁸. Ενδεικτικά, στο σκεπτικό της απόφασης της Ολομέλειας του ΣτΕ 660/2018 για το μάθημα των θρησκευτικών, με πυξίδα το άρθρο 3 παρ. 1 Συντ., υιοθετείται ο «κατηχητικός» χαρακτήρας του μαθήματος, με το επιχείρημα ότι έτσι δεν κλονίζεται η ελληνοχριστιανική συνείδηση των χριστιανών ορθόδοξων μαθητών! Αντιθέτως, στην εύστοχη μειοψηφία της απόφασης επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, ότι το πρόγραμμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης μπορεί να περιλαμβάνει «πληροφορίες ή γνώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα», αλλά η μετάδοσή τους πρέπει να είναι «αντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική» και να μην επιδιώκει «κατηχητικό σκοπό»³⁹. Μόνο έτσι επιτυγχάνεται η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών και ο σημαντικότερος σκοπός της εκπαίδευσης που είναι η διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών. Μήπως έφτασε η στιγμή για ένα πλουραλιστικό μάθημα θρησκευτικών, έστω με έμφαση στη χριστιανική ορθόδοξη θρησκεία, που να προωθεί τη γνώση, με σεβασμό στις θρησκευτικές συνειδήσεις όλων των μαθητών⁴⁰; Άλλωστε, όπως τόνιζε και ο Μάνεσης, η ελευθερία που έχει πρακτική σημασία, δεν

τέκνων και άρα είναι λειτουργικά. Και επίσης ότι τα συνταγματικώς προστατευόμενα ατομικά δικαιώματα των ανηλίκων λειτουργούν και έναντι των γονέων τους.

³⁸ Βλ. τις αποφάσεις ΣτΕ 3356/1995 (δήμερη αποβολή μαθητή), ΣτΕ 2176/1998 (ώρες διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών) και ΔΕφΧανίων 115/2012. Προγενέστερες ωστόσο αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων κινούνται προς την κατεύθυνση σεβασμού της θρησκευτικής συνείδησης. Ενδεικτικά, η απόφαση ΣτΕ 194/1987 (αποδοχή άθεων φοιτητών στις θεολογικές σχολές), η απόφαση ΔΕφΑθ 1700/1983 (διορισμός ετερόδοξης φιλολόγου ως καθηγήτριας μέσης εκπαίδευσης), τα ΠΕ ΣτΕ 533-535/1990 (απαλλαγή μαθητών από τον εκκλησιασμό με απλή αίτηση των γονέων τους), το ΠΕ ΣτΕ 347/2002, ΔτΑ 18/2003, σ. 623 επ. (η πίστη δεν απαιτείται ως προσόν σε δημόσια θέση εκπαιδευτικού) και οι αποφάσεις ΣτΕ 2280-2285/ 2001, ΝΟΜΟΣ (το θέμα της μη αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες). Βλ. για την ανάλυσή τους, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» στην προκρούστεια κλίνη της «επικρατούσας θρησκείας», ΝοΒ 43/1995, σ. 985.

³⁹ Στη μειοψηφία της απόφασης ΣτΕ (Ολ) 660/2018, αναφέρεται επίσης ότι το κράτος, κατά την παροχή της εκπαίδευσης, περιλαμβανομένου του μαθήματος των θρησκευτικών, δεν επιτρέπεται να επιβάλλει συγκεκριμένη «κοσμοθεωρία» ως τη μόνη αποδεκτή ή αληθινή, αλλά οφείλει, τηρώντας την αρχή της ουδετερότητας, να δημιουργεί τις προϋποθέσεις, ώστε οι μαθητές να διαμορφώσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους και να επιλέξουν κριτικά την κοσμοαντίληψη της αρεσκείας τους. Άλλωστε, σημαντική κατάκτηση στο πεδίο της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι η αναγνώριση και διαφύλαξη του *πλουραλιστικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης*, που υπαγορεύει τη διδασκαλία πολλών και όχι μόνο μίας θεωρίας που ταυτίζεται με την επίσημη κρατική ιδεολογία. Βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, σ. 394 και 374-375. Για κριτική στην απόφαση βλ. Α. ΚΑΙΔΑΤΖΗ, Ελληνοχριστιανικό Σύνταγμα, σε: Εφημερίδα Συντακτών, 21-3-2018, Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗ, Τα θρησκευτικά στα σχολεία και οι αδιάβαστοι Σύμβουλοι της Επικρατείας, σε: Εφημερίδα Συντακτών, 4-4-2018, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Θεοκρατικός Κατηχητισμός ή Δημοκρατική Πολυφωνία; Το «όπισθεν ολοταχώς» της πρόσφατης απόφασης της Ολομέλειας του ΣτΕ, σε: constitutionalism.gr. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Θεοκρατία ή Δημοκρατία, σε: Εφημερίδα Συντακτών, 18-4-2018.

⁴⁰ Για μια συγκριτική επισκόπηση των συστημάτων θρησκευτικής εκπαίδευσης βλ. Π. ΜΑΝΤΖΟΥΦΑ, Θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση στην Μεσογειακή Ευρώπη, σε: constitutionalism.gr, σ. 5-6 και *του ίδιου*, Θρησκεία και εκπαίδευση, Book's Journal, Μάιος/2011, σ. 38.

είναι τόσο η ελευθερία των συμφωνούντων, όσο η ελευθερία των διαφωνούντων, δηλαδή εκείνων που σκέπτονται διαφορετικά⁴¹.

4. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Ο Αριστόβουλος Μάνεσης, υιοθετώντας έναν νομικό θετικισμό εμπλουτισμένο με κοινωνιολογικό στοχασμό⁴² και πιστεύοντας στον διαρκή αναπροσδιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων, τροφοδοτεί, με τη σκέψη του, τα σύγχρονα ρεύματα της θεωρίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ειδικότερα, εκλαμβάνει τα θεμελιώδη δικαιώματα ως απαραίτητο όρο για το Συνταγματικό Δίκαιο, το οποίο προσδιορίζει ως «τεχνική» της πολιτικής ελευθερίας⁴³. Περαιτέρω, υποστηρίζει ότι η πολιτική ελευθερία προϋποθέτει τη *σύνθεση ελευθερίας και ισότητας*⁴⁴, η οποία αποτελεί άλλωστε διαχρονικό ζητούμενο⁴⁵. Και τελικά, επισημαίνει εύστοχα ότι η δημοκρατία καθίσταται ουσιαστική, μόνο εφόσον η *ισότητα και δια αυτής η ελευθερία* διευρύνονται και επεκτείνονται πέρα από το καθαρά νομικό-πολιτικό, στο οικονομικό και σε όλο το κοινωνικό πεδίο, ώστε να διέπουν και τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις⁴⁶.

⁴¹ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 34.

⁴² Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Ο αντιεξουσιαστικός λόγος*, ό.π., σ. 189. Πρβλ. Ε. ΔΑΡΖΕΝΤΑ, *Ο νομικός θετικισμός στο έργο του Αρ. Μάνεση*, σε: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση I*, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σ. 89-97.

⁴³ Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Αρμ ΙΣΤ, σ. 535 επ.

⁴⁴ Βλ. ιδίως Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, ό.π., σ. 59.

⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Δημοκρατία και ελευθερία στη συνταγματική θεωρία: Μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις*, σε: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση II*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1998, σ. 609 επ.

⁴⁶ Βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Το Συνταγματικό Δίκαιο ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, ό.π., σ. 59 με τις εκεί παραπομπές. Για τη δημοκρατία βλ. ευρύτερα Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση και οι λογικές και ιστορικές προεκτάσεις της*, σε: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση I*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 1994, σ. 337 επ. και Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα*, σε: *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη I*, εκδ. Σάκκουλα, 1980, σ. 543 επ.